Др Ђорђе Вуковић
Звод за јавно здравље Ваљево

СРПСКА МЕДИЦИНА У ВРЕМЕ КРАЉА И ЦАРА СТЕФАНА IV ДУШАНА

Апстракт: Време успона српске средњовековне државе под царем Стефаном IV Душаном, најмоћнијим владаром из династије Немањића, оставило је иза себе довољно писаних трагова о животу како великодостојника, тако и обичних људи. У том смислу посебно су важни извори који осветљавају делатност лекара и њихових сарадника. Историјски извори су разноврсни и различитог квалитета, као и њихове савремене интерпретације. Сабрани на једно место, веродостојни извори и њихова предложена тумачења омогућавају нам да сагледамо свет српске средњовековне медицине у једном сложеном, готово мозаичком виду. Хроничари и живописци помињу лекаре успут, на фону великих историјских дешавања, у ситуацији када треба да похвале или покуде резултате њиховог рада. Правни споменици су много прецизнији, јер дају детаље из свакодневног живота, без осврта на историјску сцену. Поједине фреске дочаравају нам изглед древних медицинских инструмената. Повеље откривају улагања владара у поједине болнице, као и бригу око њиховог издржавања у оквиру манастирске целине у којој су се обично налазиле. Познате чињенице и учињене претпоставке приближавају нам једно далеко време, начине схватања здравља и болести, поступке лечења и места указивања лекарске помоћи.

Кључне речи: краљ и цар Душан, лекари, апотекари, болнице, лечилишта, лекарски помоћници

После дворског преврата и крунисања Стефана Душана за краља (1331), наступа период највећег успона српске средњовековне државе. Новоустоличени владар је преузео ктиторска права над манастиром Дечани, задужбином свог оца, а градња је настављена - према традицији и Лонгиновој икони, дозидана је припрата[1]. Први ктитор Дечана, Душанов отац, Стефан Дечански, саградио је уз манастир и болницу. Логично је претпоставити да је Душан преузео бригу и над дечанском болницом, али извори о томе ћуте. Овако фрагментарно знање карактерише

[1] Шакота, М., *Дечанска ризница,* Београд, 1984, стр. 47, фусн. 10, стр 48, фусн. 11.

историју наше средњовековне медицине, чак и у периоду владавине краља и цара Стефана IV Душана Немањића, названог Силни у народној традицији.

Годину дана после ступања Душана на престо, у Котору је забележено (1332) присуство лекара Антонија и професора универзитета Ђерманија[2]. Ови лекари, који се први и једини пут помињу те године, изгледа да нису били стално настањени у овом јадранском граду. Нема сумње да се иза поменутог Антонија крије Антонио де Монтифлоре, каснији лични лекар краља Стефана Душана[3]. Далеко загонетнија личност је Ђермани, професор универзитета, свакако с Апенинског полуострва. Слабо истражен као историјска фигура услед недостатка извора, он је први поуздано забележен професор универзитета на просторима немањићке државе[4]. Његов боравак, макар и кратко потрајао, говори да се размишљало о подизању наше медицине тог времена на виши ниво, поготову што је у Котору већ постојала „јавна, градска школа, граматикална, типа средње школе, која одговара данашњој нижој гимназији“[5]. Можда је планирано да цењени професор одржи серију предавања или неки курс заинтересованим слушаоцима которске граматикалне школе, али унутардинастички преврат (1331) који је изазвао нестабилност у држави Немањића, омео је цео подухват.[6] Несигурна времена, када су почеле побуне против новог владара, изгледа су одагнала професора Ђерманија од даљег боравка, док се Антоније повукао у Дубровник, чекајући повољнију прилику.

[2] Р. Ковијанић, *Вито Которанин, Неимар Дечана*, Београд, MCMLXII, 135

[3] Ђ. Вуковић, *Магистар Антоније, лекар краља Душана*, у зборнику: XIII конгрес историчара медицине „800 година српске медицине“, Београд, 15 – 18 новембар 2022. године (у штампи)

[4] После њега, као градски физикуси у Котору забележени су: професор медицине Ђовани Мангрела (1545) и професор филозофије и медицине Фернандо Кордоса (1614 – 1620). Катић, *Порекло...*, 196–197

[5] Ковијанић, Р., *Увод*, у: *Грађа за историју српске медицине – документи которског архива,* књ. I (XIV и XV век), приредили С. Мијушковић и Р. Ковијанић, Београд 1964, стр. 24

[6] То потврђује и вест да је те исте године которски трговац Марин Сараки закопао злато које је донео из Србије. В. Ковијанић, Р., *Увод*, стр. 19

Котор као центар немањићког приморја

За први период Душанове владавине (1332–1337) сачувана су драгоцена документа у которском архиву. Први од ових докумената говори о састанку тројице угледних Которана и три Венецијанца, заступника млетачког трговца Марка Бона[7]. Которани Никола Буђа и браћа Сергије и Матеј Трифуна Јаковова из породице Пасквали имали су заједнички дуг према млетачком трговцу Марку Бону, који се настанио у Дубровнику. Као Маркови прокуратори наступили су: которски апотекар Албергет(о) из Венеције, Филип де Мулино и Млечанин Андриоло (Andriolus de Venetiis). Тада је постигнут договор око исплате 100 венецијанских перпера (25. VIII 1332).[8] Ова трансакција је регистровала везу између Николе Буће, поверљивог Душановог човека и угледног апотекара Албергета („Alberghetus speciarus"), који се бавио и трговином. Албергет(о) се бележи у архивским вестима почев од 1326. године[9]. Тај податак отвара могућност да је веза између апотекара и дворјанина успостављена, вероватно док је Душан, као млади краљ, управљао Зетом и приморјем.

У прво време Душанове владавине, которски списи помињу три лекара стално настањена у овом граду: магистра Марина из Бара, магистра Гилерма (Гиљермо) из Падове и магистра Петра Валенса из Рима. Сви наведени лекари су носили титуле магистра, што би указивало на то да су били школовани и високообразовани. Од њих тројице, само је један био домаћег порекла – Марин из Бара. Занимљиво је да је Марин хирург, а не интерниста, што говори у прилог тези да су домаћи лекари већ у то доба били високообразовани. Константин Јиричек помиње хирурга Менчу Баранина (1330), који се први јавља у документима

[7] Породично име Бона или Боно преводи се као Бунићи, а то је била једна од најистакнутијих дубровачких породица у XIV и XV веку: Б. Крекић, *О проблему концентрације власти у Дубровнику у XIV и XV веку*, ЗРВИ 24 – 25, 1986 , стр. 398, 399, 401, 402.

[8] *Грађа за историју српске медицине – документи которског архива,* књ. I (XIV и XV век), приредили С. Мијушковић и Р. Ковијанић, САНУ, Београд 1964, 39 – 40. Заједнички наступ апотекара Албергета и Андриола „Венецијана" забележен је и у документу од 2. јануара 1337. године. *Исто*, 44

[9] М. Спремић, *Србија и Венеција (VI – XVI век)*, Београд, 2014, 258

(1330), а Марин нешто касније (1332, 1334, 1336)[10]. Уколико је реч о два различита лица, то би значило да је средњовековни Бар дао два хируга једног за другим у кратком временском периоду[11]. Ако се претпостави Јиричекова техничка грешка, онда би у том случају могли да говоримо о једној личности[12]. Увек треба бити опрезан у извођењу оваквог закључка, јер су нужне додатне провере. Трећи забележени лекар, магистар Гиљермо из Падове, према јавној исправи которског нотара плаћао је један грош за лечење Занину из Удине све док други лекар не потврди да је Удињанин оздравио од рана (1333)[13].

Тако у Котору имамо три стално настањена лекара и два лекара који су у њему привремено боравила (лекар Антонио, професор медицине Ђермани). То је велики помак у историографији наше медицине, ако знамо да се пола века раније знало само за присуство двојице лекара у Котору (Марин Баранин и Петар Валенс из Рима)[14]. Велики број лекара за релативно кратко време (1332 – 1337) може се објаснити тиме што је Котор био центар немањићког приморја, у којем је постојао владарски двор и нижа граматикална школа. Котор се, према овим подацима, може сматрати центром медицине немањићког приморја. Упркос томе, он се не помиње у тестаменту Антонија де Монтефлореа. Будући дворски лекар краља Душана дошао је у Србију средином 1333. године. Од приморских градова, Антоније у тестаменту помиње првенствено Улцињ са свештеницима и црквом[15]. Вероватно је

[10] *Грађа*..., 40, 41, 43

[11] У том случају није Марин први хирург домаћег порекла (Реља В. Катић, *Порекло српске средњевековне медицине*, САНУ, Београд, 1981, 200), већ Менча.

[12] *Предговор*, 29 – помиње Марина (Менчу) Баранина, као једну личност. Тиме би добили Псеудо-Менчу у историји српске медицине. Катић, Р.В., *Порекло српске средњевековне медицине,* Београд, 1981, стр 194, 200 – сматра да су у питању две личности, с тим што омашком тврди да је Марин Баранин, најстарији хируруг домаћег порекла споменут у историјским изворима. Заправо, старији је Менча Баранин.

[13] Р. Ковијанић, *Вито Которанин*..., 135. У *Грађа* ..., стр. 40 – 41: Гиљермо је означен као магистар, а Занино транскрибован као Јанино.

[14] Р. Катић, Медицина код Срба у средњем веку, САН, Београд 1958, стр 146

[15] Непун век касније, Ђурађ Бранковић је лађом из Дубровника допловио до Огирана, односно рта Ђеран јужно од Улциња. Орбини, *Краљевство*

то место одакле се отиснуо у унутрашњост Србије. У Антонијево име, витез Палман је подигао делове оклопа заложене од стране неког гардисте код већ помињаног дубровачког апотекара Франческа, иначе Антонијевог земљака. Помало је парадоксално, али то је најбољи и најпотпунији опис неког нашег оклопа забележен у средњевековним сачуваним изворима, као да краљ Душан није жалио пара да оклопи свог личног лекара. Оклоп ће дворском лекару ускоро постати веома потребан.

Први Душанови владарски походи

Пад краља Стефана Дечанског и смрт у тамници изазвали су погоршање односа са Византијом, јер је Марија, супруга свргнутог краља била византијска принцеза. Нови српски краљ Стефан Душан кренуо је у поход против византијског цара Андроника III Палеолога и ослањајући се на пребеглог ромејског војсковођу Сиргијана, постигао знатне успехе. Пред Солуном, Сиргијан је тешко рањен у атентату. Он је још дисао кад су га пренели у српски војнички логор, али је убрзо издахнуо. Пошто је остао без драгоценог саветника, Душан је пристао на преговоре са царем Андроником III Палеологом[16]. Два владара су се састала на реци Галик близу Солуна, 26 августа 1334. године, а затим у јесен, у једном граду на територији данашње северне Македоније, можда Радобишту[17]. Постигнутим договором утврђена је нова граница између Краљевине Немањића и Царства Палеолога, а Србија је задржала „славне градове“ Охрид и Прилеп. Данилов ученик наглашава да се Душану нарочито допао Прилеп, где је подигао нови краљевски двор[18].

Словена, 75. Ћирковић, *Коментари*, 349.

[16] *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић, Београд 1986, 345 – из кратког описа се не види да ли су стигли да Сиргијану укажу лекарску помоћ.

[17] Ферјанчић, Б., Ћирковић, С., *Стефан Душан, краљ и цар* (*1331 - 1355*), Београд, 2005, 53 – 57

[18] Данилови Настављачи: *Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, приредио Г. Мак Данијел, Београд 1988, стр. 70–75 - термин „славни град“ користи Данилов ученик; по Кантакузину – неки од освојених градова су се вратили под византијску власт. То би се односило на Костур, Лерин (Хлерин, Флорина) и друге. ВИНЊ, VI, 345 – 346, нап. 158; Ферјанчић.,

Осим изградње двора, Душан се посветио унапређењу ближњег манастира Трескавац, изнад Прилепа, коме ће издати три повеље (1335/1336 –1345).[19] У свим повељама, приликом описа међа трескавичког метоха Светих Теодора, краљ Душан помиње цркву Светих Врача, која није ближе лоцирана[20]. Манастиру је припадало и пусто селиште Могиљани (Могилени, Могиљени, Могилица), у близини Битоља, на ком локалитету је у турско време била *Мециди бања*.[21]

На савременике велики утисак је оставио Охрид, па су почели да се сликају ликови охридских светитеља у новоподигнутим српским храмовима, као што је случај са манастиром Добруном. У главној манастирској цркви, поред лика Светог Саве насликани су Свети Климент Охридски и Свети Еразмо Лихнидски. Ктиторски натпис у наосу није сачуван, али је очигледно да су фреске настале после добијања Охрида (1334), а пре завршетка добрунске припрате (1343)[22]. Ктиторска фреска приказује властелина Прибил са синовима Петром и Стефаном и протовестијара Стана[23].

Душан је имао разлога да се поноси Охридом, не само као територијалним добитком, већ и као културним и духовним центром. Уочи Душанових освајања, а за владавине царева Андроника II и Андроника III, у граду на обали Лихнидског језера деловао је учени Јован Педиасим. Он је био ђакон и скевофилакс Охридске архиепископије и имао је титулу ипата философа, што говори да је био управник школе која је постојала у том граду. Јован Педиасим је остао упамћен по коментарима на дела Хесиода, Теокрита и Аристотела, затим по алегоријском тумачењу старе

Ћирковић, *Стефан Душан...*, 57 – 58

[19] Бубало Ђ., *За ново критичко издање трескавичких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008), 223 – 225

[20] Смолчић Макуљевић С., *Цркве и приложници у трескавичким хрисовуљама краља Душана*, Зограф 40 (2016) стр 76

[21] Исто, 77 – 78

[22] Милосављевић, Д., *Средњевековни град и манастир Добрун*, Београд – Прибој, 2006, стр. 24, 26. Интервал се може сузити јер је фреска вероватно настала пре отпочињања рата (1342).

[23] Исто, 104. Због оштећења на фресци, Прибилова титула не може се прочитати. По *Крушевском поменику* Прибил је био велики жупан и замонашио се као Варнава: исто, 22.

грчке митологије, расправама о геометрији и музици, а писао је и популарне јамбске стихове[24].

Мада је српско–византијски рат завршен договором два владара у јесен 1334. године, убрзо се надвила опасност од Угарске. Почетак непријатељства између Карла Роберта и Душана датира се у новембар 1334. године[25]. Претња са севера је успешно отклоњена, а угарска војска је у повлачењу имала велике губитке приликом преласка Саве „не имајући никакве спреме... и не знајући пристаништа“[26].

Трошкови рата су превазишли сва очекивања, што су осетили и здравствени радници у Котору. Тако је 15. фебруара 1335. године, магистар Петар Валенс, интерниста дао оверену изјаву да му је Которска општина исплатила полугодишњу плату (очигледно за 1334. годину). Магистар је ову изјаву дао пред градским судијом и сведоцима: Пасквалис Бартолом, затим трговцем Донатом Баракијевим из Трана, и двојицом апотекара, обојицом из Барлете: Ђованијем, сином племића Анђела и Енриком (Iohannis ser Angeli et Enrici, speciarii, de Barulo) [27].

Пет месеци касније, и апотекар Енрико појавио се као потражилац дуга пред которском општином. Енрик Бонани из Барлете тада је дао признаницу, пред градским судијом и сведоцима, да су му општинари исплатили плату и сва заостала потраживања (26.7.1335.)[28] Комуналне власти остајале су дужне и лекарима и апотекарима у немирним временима, али су измиривали своје обавезе, макар и са закашњењем.

Док су комунални лекари били везани за одређени град, дотле се од дворског лекара очекивало да прати владара на његовим путовањима и походима. Захваљујући Антонијевом теста-

[24] Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, САНУ, Београд, 1994, стр. 84 – 85

[25] Ферјанчић., Ћирковић, *Стефан Душан*..., 58 – 59, 81

[26] Данилови Настављачи..., 76 – 77

[27] Грађа..., 42. Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, САН, Београд 1958, стр 146 – тврди (погрешно) да је Петар Валенс дао изјаву пред двојицом апотекара и да ју је потврдио брат протовестијара Николе Буће. Име овог брата Катић не помиње. Ковијанић, *Увод*, стр 25 – Поменути Анђело био је управник и наставник которске градске школе.

[28] *Грађа*..., 42

менту, знамо да је боравио у Пећи, Призрену и у месту састанка са византијским царем Андроником III. Назив места је, можда, причињавао потешкоће Антонију при изговору, па га није ни записао. Тешко болесни Антоније се већ 4. децембра 1336. године налазио у Дубровнику, где је издиктирао тестамент пред кнезом и петорицом градских судија. Из последње болесникове воље, видимо да је наменио новац за подизање болнице у родном крају. Уредно је пописао дугове, расподелио средства, а остатак наменио сиротињи, рођацима и црквама у местима у којима је дуже боравио. Даривао је и цркву у Дубровнику, па је логично претпоставити да је ту сахрањен. Тестамент је уведен у нотарску књигу крајем јануара 1337. године[29].

На болесничком одру

Почетком 1337. године упокојио се бивши дворски лекар Антонио де Монтефлоре, а крај године није дочекао ни српски архиепископ Данило Пећки – упокојио се 19. децембра 1337. године[30]. Те две смрти су временски сувише удаљене – дели их скоро цела година – да би могле да се узрочно-последично повежу. Нешто касније, лоше се осетио и краљ Душан.

„Негде при крају прве деценије своје владавине, највероватније 1337. – 1339**.** године, Душан је тешко оболео, тако да су, по његовим сопственим речима, у поруци Венецији средином 1340. године лекари очајавали, не надајући се његовом оздрављењу. Он се тада заветовао да ће у Јерусалиму подићи цркву и манастир у част Спаситеља ако га ослободи из чељусти тешке болести. Пошто је његова молба била услишена, одлучио је, како сам каже, да оно што је речима обећао спроведе у дело. Средином 1340. године спремао се да неколицину своје властеле с великом сумом новца пошаље преко Кипра у Јерусалим да испуни његов завет. Сматрао је да се људи с новцем једино могу поверити Венецији, па је затражио да она опреми две галије којима би његови људи

[29] Тестамент објављен у М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ бр. 1, Београд, 1948, 109 – 111, са пратећом литературом. Тумачење тестамента у: Ђ. Вуковић, *Лекар Антоније де Монтефлоре на двору краља Стефана Душана Немањића*, Гласник Историјског архива Ваљево бр. 57 (2023), 5 – 33.

[30] Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан* ..., 80

безбедно стигли на циљ. Млетачке власти су му 8. јуна 1340. године одговориле да их папска забрана да плове у Египат доводи у опасност и зато не дозвољавају својим грађанима да плове и послују у забрањеним областима. Желећи да изађу краљу у сусрет, понудили су да се његови људи у августу укрцају на једну од шест њихових галија које у то време плове на Кипар. Предочили су му и да је то јефтиније од опремања галија. А уколико ту понуду не прихвати предлагали су да негде на обалама Далмације опреми две галије, под условом да не иду даље од Кипра. Та два брода би се могла прикључити млетачким галијама ради веће безбедности. Вести о краљевим људима с новцем се на том месту прекидају..." [31].

Хронологија ове вести, омеђена периодом 1337. – 1339. године, пада у време обновљеног српско-угарског непријатељства[32]. Краљ Карло Роберт је прво присвојио имања калочке надбискупије на граници са Србијом, због чега је протестовао папа Бенедикт XII (16. фебруар 1338.), а затим продро дуж реке Обнице (ваљевски крај), где је нашао времена да изда једну повељу (22. септембар 1338.). Угарска војска се повукла до краја те године, да би ратна дејства обновила током наредне. Тим поводом, папа је констатовао у свом писму (1339) да краљ стално ратује против пагана и шизматика, али без већих успеха[33]. Могуће је да се краљ Душан разболео током овог ратног похода или чак на његовом крају, пошто његова болест није утицала на крајњи исход рата: границе држава нису мењане.

Лекари у владаревом окружењу били су дворски лекари који су га, свакако, пратили током похода. Вероватно ни магистар Антоније за свога живота није био сам на Душановом двору, већ је имао једног или више колега са којима је сарађивао на пољу

[31] Исто , 322

[32] Катић, *Медицина код Срба*…, 175 – сматра да је „цар" Душан лежао болестан у Приштини 1339. и 1340. године у Приштини, и да су долазили да га лече један дубровачки лекар и апотекар Занин. По другим ауторима, Занин, лекар Петар и њихов помоћник Обрад Медуновић ишли су у Србију тек у мају 1375. године. *Србија и медитерански свет у позном средњем веку: одабрани радови Руже Ћук*, уредник др Срђан Рудић, Београд, 2019, стр 252. Забуну је, вероватно, створио Занино (Јанино) из Удине, који се помиње у Котору (види горе фусн. 13).

[33] Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*..., 81

бриге око здравља српског владара. Овде први пут у (млетачким) изворима имамо забележено да су лекари покушавали да помогну болесном владару, али су њихови напори остали без успеха. Вест о Душановом боловању можемо упоредити са сличним податком о његовом савременику, цару Андронику III Палеологу. Здравље византијског цара нагло се погоршало у пролеће 1341. године, због чега се са породицом запутио у Солун, па у Дидимотику, и на крају у Цариград. „Иако озбиљно болестан учествовао је у раду црквеног сабора (јуна 1341), који је расправљао о ваљаности исихастичког учења Григорија Паламе и осуди његових противника, калабријског монаха Варлаама. У току заседања црквеног сабора царево стање се нагло погоршало, па се он 12. јуна повукао у престонички манастир Богородице Одигитрије, где је, и поред свих напора лекара, преминуо у зору 15. јуна 1341. године.“ [34]

Као и код српског краља, поред постеље болесног ромејског владара забележено је присуство лекара. И у византијском примеру лекари су поменути у смислу да нису спречили развој цареве болести; само што у случају цара Андроника III нису спречили ни наступање фаталног исхода. Упоређујући ове податке, питамо се да ли би то значило да су у Душановом случају лекари били успешнији и успорили напредовање болести, али не брзином коју је српски краљ прижељкивао.

У поменутом писму Душан пише како је решио да се захвали Богу за своје оздрављење. Да би испунио своје обећање, Душан је од дужда тражио бродове којим би однели његове поклоне у Јерусалим. Остаје отворено питање зашто се одлучио баш за Јерусалим, поготову што знамо да је тамо већ његов деда, краљ Милутин подигао храм и поред њега болницу[35]. Слободно се може поставити питање: да нису јерусалимски монаси–лекари учествовали у лечењу краља Душана?

Подизање новог српског манастира, поред већ постојећег, Милутинових Светих Арханђела у Јерусалиму није успело, али Душан није одустао од идеје да се одужи јерусалимском манастиру. У Дубровнику се појавио јерусалимски монах Герасим

[34] Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*..., стр 82

[35] Катић, *Медицина код Срба* ...., 170, исти, *Порекло српске средњевековне медицине*, 178

Пркоса, чији је брат Роман такође био монах, да 1342. године подигне Стонски доходак по одобрењу српског краља. Сматра се да је Герасим пре доласка у Дубровник, прво боравио код краља у Гњилану и Приштини. Претпоставља се да је том приликом покренуто питање око даривања јерусалимског манастира, можда добијање метоха на зетском приморју, али се морало сачекати погоднији време[36].

Лекарско знање под зидинама Сера

Самопроглашени цар Јован VI Кантакузин, са одредима својих присталица, дошао је негде у јулу 1342. године у Србију да тражи помоћ од краља Стефана Душана за рат против намесништва у Цариграду. Двојица вођа састала су се у Паунама, близу Приштине и после дужих преговора одлучено је да се отпочне заједнички поход. По Григори, поход је почео тачно месец дана од Кантакузиновог доласка у Србију[37]. Под опсадом се нашао Сер, а командовао је лично Јован Кантакузин. Очекивало се да његове присталице предају град, али до тога није дошло[38]. Док је опсада трајала, избила је епидемија у кантакузиновско-немањићкој војсци. Из пера савременика постоје два описа ове епидемије која је захватила војску, негде с почетка јесени 1342. године.

Опис Нићифора Григоре је кратак и језгровит. Он саопштава да је „нека опака болест“ харала на почетку опсаде и да је умрло више од хиљаду људи у кратком периоду („за мало дана“). Даје и једну карактеристичну оцену медицинских прилика у српско-грчком табору: „Пошто доиста свака рука и лекарско знање беху немоћни против болести...“. [39] Овде имамо

[36] Шекуларац Б., *Врањинске повеље (XIII – XV вијек)*, Лексикографски завод Црне Горе, Титоград 1984, стр 79 – назива Душана царем, што је прерано, и понавља Мошинову претпоставку о преговорима Јерусалимаца и Душана.

[37] Исто, 240 – 241. Григора наглашава да је било више Срба него Византинаца у овој коалиционој војсци.

[38] ИИНЈ VI, стр 240 – 241, 410 – 414

[39] Исто, 241: помињана су два узрока болести, по Григори, неумерено и необуздано једење грожђа и неки други узрок узрок. Мада се помен грожђа слаже са Кантакузиновом тврдњом, било је нешто у клиничкој слици што је Григору и његове информаторе бунило у доношењу коначног закључка о узроку болести.

изричит помен лекарског знања, што подразумева и лекаре као носиоце тих знања. Пошто је у питању лечење војске на походу, реч је о војним лекарима. Високообразовани Григора помиње и „руке“ које су покушавале да спрече ову епидемију уз помоћ тих „знања“, а то вероватно подразумева лекарске помоћнике, као извршиоце стручних наредби. У Григорином тексту „руке“ су поменуте пре „лекарског знања“, јер су лекарски помоћници били бројнији од лекара. Хроничар говори у множини, тако да је у питању велики број „руку“ и „лекарских знања“, који упркос својој бројности није могао да заустави епидемију[40]. И „руке“ и „лекарско знање“ су урадили све што је до њих, али је болест и даље пламтела. Још једно важно обавештење даје Григора: мртви су свакодневно сахрањивани, што је врло важна превентивна мера.

За разлику од лирски расположеног Григоре, цар Кантакузин нашироко је описао догађаје. Пошто је Кантакузин са повереном му „уређеном војском“ три дана покушавао да наговори становнике Сера на предају, избила је мистериозна болест. Наводно су се српски војници и официри „претоварили“ медовином и месом, а после су измуљали грожђе (тј. правили вино) и „слатким моштом препивши се“, изазвали болест. У клиничкој слици је доминирала повишена температура („ватра“) и изнемоглост[41]. Прво је војвода Вратко, „најистакнутији међу војводама“, боловао наредних 11 дана[42]. Кад се Вратко опоравио, наступила је болест Оливера, који је био један од заговорника рата против Византије на састанку у Приштини[43]. Оливерова болест је нешто дуже трајала од Враткове, а онда је епидемија захватила целу војску[44]. Епидемија је однела, по Кантакузину, „не мали број“ српских војних старешина и војника. Кантакузин се још похвалио да нико од Ромеја у његовој пратњи није оболео.

[40] Теоретски, Кантакузин је са собом могао да поведе лекара и његовог помоћника у Србију, али мала је вероватноћа да би тако велики број лекара и помоћникā пошао са самопроглашеним царем у избеглиштво.

[41] Исто, 412

[42] Исто, 411.

[43] ВИИНЈ, VI , 398

[44] Исто, 398, 412

Кад описује како је опседнутом Серу у помоћ пошао љути Апокавк са војском и речном флотом, цар–писац наглашава да су „Трибали“ (а не он) решили да прекину опсаду због епидемије („болести“) и велике смртности у својој војсци. На ову страшну епидемију Јован Кантакузин поново се осврнуо у говору пред изасланицима Тесалије, сада нудећи ново виђење целог догађаја. „Кад се нашао код Сера војводе и војску страшна болест нападне те многи од њих помру, тако да је због болести [Кантакузин – прим. Ђ. В.] био принуђен да се поново врати у државу Трибала“[45]. У овом опису догађаја, одлука о прекиду опсаде је његова, а када помиње војводе и војнике којима је командовао, не правећи етничку разлику међу њима. Овде имамо исказ да је у питању „страшна болест“ и да су помрли „многи“, што се драстично разликује од термина „не мали број“ преминулих. У сваком случају, цар Јован Кантакузин је писао како није осећао одговорност због избијања и ширења ове епидемије, мада је он био главнокомандујући.

У пролеће следеће (1343) године, Кантакузин је поново са помоћним српским одредима напао Сер и све градове до Филипа (Филипоља). О новом походу опет је Григора нешто детаљнији што се тиче наше теме: „И пошто се на почетку подухвата [Кантакузин – прим. Ђ.В.] нашао у сличним невољама, јер је изгледало као да га је спречавала божанска воља, одлучио је да, ако може, прође све до Дидимотике ...“[46]. Та уопштена тврдња („сличне невоље“) значила би да је његову војску поново снашла болест, можда мањег интензитета него при првој при опсади Сера. Када описује ратовање током 1343. године, Кантакузин уопште не помиње „сличне невоље“, које су његову војску задесиле приликом опсаде градова, као што то говори Григора. Он описује свој разлаз са краљем Душаном и мотиве који су га на то навели[47]. После раскидања савеза, Кантакузин је наставио сопствени рат за легализацију царске круне[48].

[45] Исто, 419

[46] Исто, стр 243

[47] Исто, 433 – 446

[48] Исто, стр 245 – 247

Поглавље о серској катастрофи може се допунити једним податком из српских извора. Добрунски властелин Стефан решио да је оде у монахе. Уз већ постојећи добрунски храм, он је подигао и „пописао“ (живописао) припрату (1. март 1343), мада је рат још трајао. Пажњу привлачи фреска светог Онуфрија Великог, који је приказан на начин који сликарски приручници (ерминије) препоручују за сликање св. Макарија Египатског[49]. Овакав начин сликања светог Онуфрија је редак и налази се у цркви Светих Врача у Костуру.[50] Велики жупан Стефан је очигледно одлазио у цркву Светих Врача да се моли за здравље, где га је привукла Онуфријева фреска. Сада, у светлости познате епидемије под Сером, може се претпоставити да је и њега страшна болест захватила, што му је сигурно олакшало напуштање војске у току рата који се продужавао. О његовим невољама изгледа да је остала са сведочи једна необична добрунска фреска.

Српска војска је наставила ратовања 1344. године, освајајући мање градове, као што је Зихна, градић око 30 км југоисточно од Сера. Том приликом је, вероватно, Душан издао простагму за манастир свете Анастасије Фармаколитрије (Исцелитељке, „Лековита“).[51] Наредне године, град Сер је коначно пао у српске руке (септембар 1345.), „због глади и дуге опсаде, две најгоре несреће“[52]. После освајања Сера, под српску власт долази и Света Гора, тако да Душан издаје, у новембру 1345. године, *Општу хрисовуљу светогорским манастирима*.[53] То је све било четврте године похода.

---

[49] Милосављевић, Д., *Добрун* ..., 22, 24, 26, 104, 195 – 196. Постоји слична фреска и у Протатону на Светој Гори, коју је објавио Г. Мије још 1927. године: исто, стр 196, фусн. 211. Међутим, Света Гора је још увек била ван српске контроле. Тешко да би неко дозволио српским зографима да прецртавају фреску док траје рат са неизвесним исходом.

[50] У лето 1334. године Стефан Душан је боравио у Костуру и одатле наставио поход према Солуну. Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан* ... , 192

[51] Исто, 137 – 138. у старијој литератури Грчке повеље српских владара, прир. А. Соловјев и В. Мошин, Београд 1936, 18 – 21 – повеља се датира у време између септембра и децембра 1345. године. Света Анастасија код Зихне се помиње и касније, али без одреднице „Лековита“ – исто, 120 – 123

[52] Исто, стр 265. У старијој литератури: Јиричек, Историја Срба I, 321, сматрало се да је Сер заузет у октобру 1345. године.

[53] Корać, *Света Гора под српском влашћу*, ЗРВИ 31 (1992), 23, 45

Лесновске фреске о лепрозним болесницима

У хиландарској архиви сачувано је *Четворојеванђеље краља Стефана Душана*. У запису се описују Душанова освајања, хвали краљев карактер и помиње да је владар отпочео зидање своје задужбине, али није забележена година[54]. Сматра се да су радови на изградњи Светих Арханђела (Аранђела) код Призрена почели 1342. или 1343. године[55]. При владаревој задужбини биће изграђена и једна болница.

Јован Оливер, Душанов властелин и учесник опсаде под Сером, управљао је облашћу југоисточно од краљеве престонице Скопља, око Овчјег Поља и Тиквеша, на левој обали Вардара[56]. Он је саградио манастир у ком постоји фреска која је названа: „*Лекар прима хонорар за лечење губаваца*". Катић је њен настанак датирао у 1341. годину[57]. У Оливеровом манастиру постоје два ктиторска натписа: први, који садржи датум 1341/42 и други натпис (из 1349), који бележи Јована Оливера са новом титулом деспота[58]. Спроведена истраживања показују да су фреске настале у две фазе, при чему је наос, где припада и горе наведена фреска – осликан крајем 1346. или почетком 1347. године[59]. То би значи-

[54] Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд, 1978, стр 58 – даје као одредницу 1348 годину. Заправо, то је година завршетка радова и освећења задужбине. Грешку је приметио и Корać, *Света Гора*..., стр 121, ф. 295.

[55] Катић, *Медицина код Срба*... 172, исти, *Порекло*..., стр 181 – узима 1342. као годину завршетка изградње болнице. Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан* ..., стр 124 – сматрају да је после раскида савеза са Кантакузином (април 1343), Стефан Душан вратио у Србију и приступио зидању задужбине, а нешто касније заступају становиште (на стр. 323) да је манастир грађен од 1347. до 1350. године. Корać, *Света Гора*..., 121 – зачудо градњу ставља у пролеће 1348. године.

[56] С. Габелић, *Манастир Лесново – историја и сликарство*, Београд 1998, 36

[57] Катић, Р., *Порекло српске средњевековне медицине*, Београд, 1981, 193, слика 44.

[58] Исто, 27 – 28, 34; Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова* ..., посебно на стр. 379, 380, 381 - 1342/43. Код Катића стоји година узета из првог ктиторског натписа за датирање фреске, што има своју логику.

[59] С. Габелић, *Манастир Лесново* ..., стр 20 и датирање уз илустрацију XXII. Заправо, то је година издавања Душанове повеље за манастир Лесново (1346/1347). види Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан* ..., стр 171 - 172

ло да је овај сликани слој настао после заузимања Сера (1345)[60]. Сматра се да је главни сликар у наосу, Ђорђе, дошао из Охрида као ученик славног Јована Теоријан(ос)а, док је припрату радио зограф Михаило, који је прво радио у Костуру: у црквама Св. Ђорђа „Та Вуну" („Планински") и Св. Николе „Ту Цоца"[61].

Поменута фреска „*Лекар прима хонорар за лечење губаваца*", насликана је као четврта сцена у оквиру циклуса од дванаест композиција посвећеног Арханђелу Михаилу[62]. Опрезно је предложено решење по коме фреска представља ликовни приказ једне коптске легенде. По овом тексту, неки човек се криво заклео због чега је био кажњен одузимањем (парализом) руке, али је чудесно исцељен. У знак захвалности, он је решио да врати новац, а по наговору зајмодавца све је разделио сиромашнима и болеснима. Мада се у коптској легенди не помињу изричито губави отац са исто тако оболелим сином, они су на фресци насликани. Предложени су нови називи за ову фреску: „*О човеку који се криво заклео*" и „*Чудо Арханђела са кривоклетником*"[63]. Постоји још једна лесновска фреска на ову тему: „*Арханђео исцељује лепрозне*", чије значење није одгонетнуто. Она говори о чудесном исцељењу седморице губаваца, али није нађена паралела у књижевним изворима, па њено значење остаје нејасно[64]. Могуће је да је проблем губаваца био изражен у Леснову и околини. Познато је да је цар Јустинијан подизао болнице и сиротишта („михалиони") поред цркава посвећених Арханђелу Михаилу[65]. Наведени подаци омогућавају да се постави претпоставка да је у Леснову или околини постојала бања за лечење лепрозних, а поједине фреске говоре о чудесном исцељењу губаваца[66].

[60] Губа свакако није изазвала епидемију коалиционе војске под зидинама Сера.

[61] Габелић, *Манастир Лесново* ..., стр. 144, 149 – 150, 223

[62] Исто, 94 – 107, 223

[63] Исто, назив на стр 98 и назив уз илустрацију XXII

[64] Исто, илустрација XX (детаљ са фреске) и слика бр. 35 (цела фреска)

[65] Исто, 97, 98.

[66] Једна фреска из циклуса Христових делатности препозната је као *Исцељење десеторице* или *Исцељење губаваца*. Поред тога, идеја о бањском лечењу истакнута је издвајањем фреске *Исцељење раслабљеног човека у бањи Витезди*, сликањем на посебном (јужном) зиду, у односу на остале фреске Христових чуда. Исто, 90, 93

Свој значај за историју српске средњовековне медицине имају и лесновске фреске светих лекара. Света браћа, Кузман и Дамјан и свети Пантелејмон држе медицинске инструменте у рукама. Код свете браће су препознати пансета и уски ковчежић за лекове, док је лесновски св. Пантелејмон сличан истоименој фресци у пећкој цркви Богородице Одигитрије. Чини се да је од светих лекара живописац посебно истакао св. Дамјана, можда као имењака Оливеровог млађег сина Дамјана[67].

Једини српски писани извор, који говори о губи приближно у време живописања Леснова, представља Душанова повеља којом потврђује поклон властелина Рудла манастиру Хиландару[68]. Цар Душан је потврдио прилагање имовине које је Рудл имао у Струмици и околини, и властелинове задужбине, цркве Богородице Одигитрије. На крају повеље, у делу којим се наводе санкције, запретио је прекршиоцу одредби повеље да ће га стићи разне духовне казне и губа**:** „и да наследи Гиезијеву губу**“**[69]. Повеља у овом делу говори да се губа наслеђује што неодољиво призива у сећање лесновску фреску о „лекару“ на којој су отац и син насликани како болују од исте опаке болести.

Повеља је датирана даном у месецу (28. марта), индиктом (једанаестом) и годином (6853), односно 1345.–ом[70]. У време издавања повеље о Рудловим даровима (1345) и живописања Леснова (око 1346) очигледно је да је мисао о губи била је присутна на српском двору, код краља Душана и његовог дворјанина Јована Оливера[71]. Страх од лепре морила је средњовековне људе и они су тражили спаса од ње.

---

[67] Исто, 135, фусн. 1011 и илустрација XXIV – св. Дамјан (око 1346). Пошто је ово одступање од уобичајене иконографије, постоји могућност да је Оливеров син био болешљив, па би ово била врста очеве молитве (тзв. „молитва у бојама“) за синовљево здравље.

[68] С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла, Стари српски архив,* књ. 9. Београд 2010, 75 – 86. На значај овог податка први је скренуо пажњу В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана?,* ИЧ 16 – 17, Београд 1966 – 1967, стр. 291

[69] С. Мишић, *Хрисовуља* ..., 80

[70] Исто, 80, 82

[71] Помени губе могу да укажу да је у долини Струме и у околини Леснова било таквих случајева. Приликом анализе лесновских фресака, дискретно је већ указано на постојање бањског лечилишта посвећеног св. арханђелу Ми-

Вести византијских извора

Мада оскудна, сведочанства византијских хроничара у овом периоду, не престају. У јуну 1344. године, родопски војвода Момчило је на препад напао грчки логор и нанео им тешке губитке. У одсудном тренутку борбе, Кантакузина је заштитио верни пратилац и слуга Лазарет. Тешко рањен мачевима и копљима Момчилових војника, Лазарет је остављен на бојном пољу. Кантакузин је послао по тело свог слуге, али се испоставило да Лазарет није преминуо[72]. „Цар, пославши доведе још живог Лазарета у Кумуцину; и обасут великом бригом и за кратко време поново је био здрав и читав; ништа од удова због удараца не изгуби“[73]. Рањеном Лазарету је, очигледно, указана медицинска помоћ („велика брига“) у Кумуцини (Ђумулчина)[74]. Постојали су људи који су, по царевом наређењу „обасули“ тешког рањеника потребном негом, како би санирали повреде настале од удараца мача и копља. Они су успели да опораве рањене делове тела, од којих су посебно били угрожени удови. Овако описано лечење је морало да се укаже у стационарним условима, као да је можда постојала болница у Кумуцини, у позадини за потребе цареве војске.[75] Цар-писац свакако претерује у опису брзине спасавања рањених удова. Лечење за које су потребне недеље или месеци, он неодређено своди на „кратко време“.

У наредних годину дана, цар и војвода су се помирили и склопили савез, да би затим Момчило прешао на страну царице Ане Савојске и погинуо на Перитеориону („Пирлитор“ српских народних песама) у нападу трупа Кантакузина и селџучког емира Умура (јун 1345)[76]. Кантакузинов успех против војводе Момчила није зауставио Душана који је успео да заузиме Сер, важан град на путу за Солун (24. септембар 1345). Познато је да су у овом граду Срби затекли међу већим бројем манастира и оне у

хаилу као у сличним примерима у Византији. Да ли би се такво лечилиште могло претпоставити и у струмичком крају?

[72] ВИИНЈ VI , стр 460 – 465

[73] ВИИНЈ VI, стр 464

[74] Григора је назива Комотина, Исто, стр. 257

[75] Кумуцина није улазила у састав Душановог царства.

[76] Исто, стр 464 – 467, 473 – 477

којима је негован култ светих лекара: манастир Св. великомученика Пантелејмона, манастир Светих Бесребрника, као и метох под истим називом, а који је припадао Меникејском манастиру у Кераници, месту које се налазило око 5 км североисточно од Сера[77]. Постојање развијеног култа светих лекара указује на то да је људима требала медицинска помоћ, али не говори директно о присуству лекара у овом граду.

Лоше здравствене прилике савременици су приметили и у другим грчким крајевима. Тако је, у септембру 1345. године, Димитрије Кидон написао тужбалицу „*Монодија палима у Солуну*", посвећену сугрђанима и пријатељима страдалим у устанку зилота[78]. Талентовани Кидон је описао тешко стање у граду, који је угрожавала непријатељска војска („војска која сија"), што би била алузија на наступајуће српске одреде.[79] Потресен овом опасношћу, Кидон набраја невоље које су сустигле његове сугрђане: „О, свеопшти бродоломе! Сада поштујем и ненадане олује, и громове, и пукотине у земљи, и болести, који, премда смрт чине пријатнијом, уништавају те безбожне несрећнике![80]" Кидоново поетско сведочанство из тужбалице, допуњује његово писмо које описује тешко стање у градовима Македоније[81]: "Код нас (у Македонији – прим. аут. Р. Радића) и мука и несрећа и остале жалости су у великом броју. Од градова су неки у рукама варвара, а у другима влада, ако не куга или сплетке, а оно буна.[82]" Тако имамо аутентично сведочанство једног савременика да је у Солуну било неке болести, коју не помиње по називу, док у приватном писму наводи постојање куге у неким градовима. При том нам Кидон не даје увида у активности лекара, нити нам

[77] Ферјанчић, Б., *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд, 1994, стр. 26, 35, 43 – 44, фусн. 222.

[78] Р. Радић, *Срби пред градом Светог Димитрија?* (*Једна алузија Димитрија Кидона у „Монодији палима у Солуну*"), ЗРВИ XXXIX, Београд 2001/2002, стр 222 – 223 – у лето 1343.г.; док Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, ЗРВИ XLIX (2012), 264 – схвата да су се описани догађаји догодили 1345/1346.

[79] Р. Радић, *Срби пред градом ...*, стр 223. Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, 264

[80] Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, стр. 285

[81] Мисли се на још увек слободну егејску Македонију.

[82] Р. Радић, *Срби пред градом.....*, стр 223. Ове реченице из Кидонове тужбалице нису наведене у Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, 264

саопштава како је српска војска избегла заражавање у овим случајевима.

Од других невоља, Јован Кантакузин помиње глад, пре свега у Акарнанији. Становници су толико били погођени глађу да су били спремни да се предају варварима (вероватно турским гусарима), који би их одвели преко мора, макар тамо доживотно били у ропству[83].

Проглашење српског царства

Услед великих ратних успеха, настаје одушевљење у редовима српске властеле и народа.[84] Повољну прилику је Душан искористио за проглашење Царства. Српска архиепископија је уздигнута на ранг патријаршије, а архиепископ Јоаникије за патријарха на Цвети 1346. године. Потом је патријарх крунисао Душана за првог српског цара, 16. априла 1346. године на Васкрс[85]. На бојишту, царска војска је наставила да ниже успехе. Српска војска је освојила Јањину крајем 1346**.** године, јужни део Епира са Артом 1347**.** године, а Тесалију 1348**.** године[86]. У Душановим повељама издатим манастирима у Тесалији се помиње манастир посвећен светом Пантелејмону[87].

Ускоро је први српски цар са својом породицом посетио Свету Гору, а то се тумачи жељом да се склони од наилажење епидемије куге[88]. Интересантно је да досадашња проучавања царевих повеља издатих у време посете Светој Гори ниједном речју не помињу кугу[89]. Само у једном раду наилазимо да је том

[83] ВИНН, VI, 531. Тумачећи ову вест Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, стр 228 –интерпретира да је у питању „страшна епидемија куге, од које су становници бежали према обали, рескирајући да их тамо заробе варвари, само да би избегли ужасну судбину Црне смрти".

[84] Г. Острогорски, *Христопоље између Срба и Византинаца*, отисак из зборника Филозофског факултета, Београд 1964, 333 – 341 – у освајањима стигло се све до христопољских кланаца

[85] Јиричек, *Историја Срба I*, 322, Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*..., 150 – 154

[86] ВИНН, VI, 532, - фусн 553 наставак

[87] Б. Ферјанчић, *Тесалија* ..., стр 293 – 305 (регистар).

[88] Јиричек, I, 223, Катић, *Порекло,* .., 108

[89] Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, Београд 2004,183 - 195

приликом у царевој пратњи био лекар кнез Бартол, а као извор информација наводи се књижевни извор[90]. Једино се овде као лекар помиње кнез Бартол. Нема га у објављеној *Грађи за историју српске медицине – документи которског архива, књига* I, ни у списковима код Катића.[91] У досад најпрегледнијој студији на тему боравка цара Стефана Душана на Светој Гори нема помена никаквог кнеза Бартола на Атосу[92]. Према доступним подацима, под овом личношћу се очигледно мисли на Бартола (Bartolomeo) VIII Франкопана (око 1327, + 1361), кнеза острва Крка, који је управљао и градом Сењом. У доступним информацијама, кнез Бартол се нигде не помиње као лекар, већ једино као поверљиви човек Карла IV, краља и потоњег цара Светог Римског царства[93].

За време свог боравка на Светој Гори, имамо податке да се Душан старао о манастирским болницама и социјалним установама. Зна се да је још пре децембра 1347. године, манастиру Лаври потврдио половину прибежишта које је овај манастир већ држао и поклонио му другу половину истог прибежишта у Сидерокавсији. У децембру 1347. године потврдио је јединствено власништво над овим прибежиштем, а затим додао нове поклоне. Поред осталог даровао је манастиру 300 перпера као годишњи приход од пристаништа у Хрисопољу и манастир Богородице Елевсе (Елеуса, „Милостива“), највероватније исто у Хрисопољу, као метох од чијих ће се прихода издржавати манастирска болница**[94]**. Овде имамо Душаново старање о једној манастирској болници која је грчка. Манастиру Ватопеду је, поред осталих дарова, повратио власништво над метохом Светих Бесребрни-

[90] С. Илић – Тасић, Д. Раванић, *Етика у средњевековној медицини*, Црквене студије, година XI, бр 11, Ниш 2014, стр 347 – 348. Као извор је наведено: Ђорђевић Владан (1920), *Цар Душан. Историјски роман из XIV века у три књиге. Књига друга Краљ Душан*, Загреб, Хрватски штампарски завод ДД, стр 115, 116, 117, 183 – *Исто*, стр 348, фусн 13, стр 353

[91] Катић, *Медицина код Срба* ..., 142 – 148

[92] Д. Корać, *Света Гора* ..., 1 – 179

[93] https://en.wikipedia.org/wiki/Frankopan_family#cite_note-28 и https://hr.wikipedia.org/wiki/Frankapani (приступљено 19.12.2022.)

[94] Д. Корać, *Света Гора* ..., 73. До Душановог поклона, прибежиште је имало мешовит тип власништва – делом манастирско, делом државно (царско) и пронијарско. После одлуке све је било манастирско власништво.

ка код Драме.[95] У два маха, цар је даровао светогорски манастир посвећен чувеном исцелитељу Пантелејмону – најпре у јануару 1348. године (у току посете Светој Гори) и у јуну 1349. године (пошто је завршио посету)[96]. У јунској повељи цар се похвалио да је Пантелејмон „воздигао, сазидао и укрепио".[97]

Сачуване су и три Душанове повеље за карејску испосницу (Хил. 30, Хил. 31 и Хил. 149). Кратка повеља (Хил. 30), издата у Прилепу, обезбеђује Хиландарској болници ловиште Оркињарије на мору, које је цар откупио од Мартирија, старешине Алипијског манастира на Светој Гори. Наводе се и границе тог имања које је Душан купио, а карејски монаси су, изгледа, били посредници у овој куповини[98]. Као и у повељи за Лавру, и овде се говори само о болници, али не и о лекарима. Мада је још од времена Светог Саве у Хиландару постојала болница, у аренги Душанове *Опште хиландарске повеље* из 1348. године спомиње се да „учини Царство ми унутра у манастиру болницу" за боравак („покојиште") болесних и остарелих монаха. Унутар манастирских бедема, цар је, претпоставља се, преуредио неки од постојећих конака у ту сврху, али није познато где се налазила Душанова болница[99].

За историју српске медицине битна је прва Душанова повеља за српски манастир Светих Арханђела у Јерусалиму (29. април 1348)[100]. Према овој повељи, манастир Врањина је постао јерусалимски метох[101]. У завршном делу повеље Душан прекршиоцу, поред осталог, прети Гиезијевом губом[102]. Струмичка повеља о

[95] Исто, 68, 69

[96] Исто, 78 – 81

[97] Исто, 173

[98] Живојиновић, Драгић М., *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, ИЧ књ. 50 (2003), стр. 37, 39, 40, 43

[99] Д. Корać, *Света Гора* ..., 84, 173

[100] Сачувана су три примерка Душанових повеља за јерусалимски манастир, при чему се први и други чувају у дубровачком архиву, а трећи у архиву манастира Хиландара. Задња два примерка сматрају се као варијанте једне исте повеље. Н. Порчић, *Документа* ..., стр. 236 – 237.

[101] Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан* ..., 322 – 323

[102] В. Мошин, *Да ли је аутентична* ..., 291 – даје 28. април, а Порчић, *Документа* ..., стр 236 - даје 29. април. Определили смо се за Порчићев датум, јер представља критичко издање текста.

даровима властелина Рудла и ова јерусалимска повеља су једине две повеље у којој Душан помиње губу, као да га је на то инспирисало нешто што је видео у стварном животу [103].

Српски лекар Milcinus de Presarin

Кратка вест из дубровачког архива о хирургу из Призрена коју доноси Јиричек стекла је готово култни статус у историји српске медицине: „Milcinus de Presarin (Призрен)", homo domini imperatoris обавезао се у Дубровнику, у новембру 1349.[104], ципелару Медоју да ће, за награду од 20 перпера, излечити његова сина који је боловао од камена (morbus lapidis, qui dicitum malum de petra)[105]. Ову доста скромну вест највише је проучавао Р. Катић. Уводећи географску компоненту у проучавање медицине, Катић је сврстао Милчина у групу А – *Лекари који се помињу у централним деловима Србије*, за разлику од групе Б – *Лекари споменути у Котору*. Самог Милчина убраја, са великом дозом опрезности, у лекаре школоване на Апенинском полуострву[106]. Он је изразио сумњу шта су наши лекари, ђаци италијанских школа, могли да пренесу од научне медицине у Србију: „И поред тога што су у Призрену спомињу лекари (Milicinus de Presarin, magistar Antonius итд.) тешко је рећи да ли су у њој за лечење коришћена средства хипократско–галенске медицине"[107].

---

[103] Мошин, *Да ли је аутентична* ..., 291

[104] Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, стр 141 , 143; Исти, *Порекло*..., 192 – помиње 1354. годину.

[105] К. Јиричек, *Историја Срба II*, стр 314 – у фусноти 232 – дат је извор вести: „Diversa Cancelariae 1349 – 1356, одломци ушивени у књигу Distributiones testamentorum 1349 – 1357 у Арх. Дубр."; Катић, *Медицина код Срба* ..., 143 – помиње камен у бешици. Из наведеног цитата, овако како је саопштен код Јиричека, не види се где је био камен.

[106] Катић, *Медицина код Срба* ..., 141

[107] Исто, 173. У суштини овде др Катић полемише са тезом др Владана Ђорђевића о развитку научне медицине у средњем веку изнете у горе наведеном роману. Он не оспорава **знање** хипократско – галенске медицине поменутих лекара, већ сумња да ли су имали на располагању адекватна медицинска **средства** да то знање примене у пракси. То је тема која излази из оквира нашег рада.

Милчин је био хирург из редова домаћег становништва и потицао је из унутрашњости Балканског полуострва. Неким послом је дошао до Дубровника и, успут, договорио једну операцију за новчану надокнаду. На основу ове вести закључује се да је Милчин „изгледа, уживао добар углед“[108]. Покушано је везивање његове делатности за Призрен, мада је то више одредница о пореклу, а не месту обављања професионалне делатности[109]. Он се помиње као „човек цара Душана“, што би значило да је пратио цара на походима и путовањима. Постоји хронолошка могућност да је Милчин консултован приликом градње болнице Светих Арханђела код Призрена.

Ако се вратимо на дубровачку белешку, видимо да је нотар у истој реченици два пута забележио назив болести. За њега, она је *камена болест* („morbus lapidis“), забележио на латинском „која се (другачије) назива болест *Петра*“ (qui dicitum malum de petra), при чему је „петра (петрос)“ реч грчког порекла у значењу: камен, стена... Вероватно је наш лекар користио грчки стручни термин, за назив болести, па је дубровачки нотар, да би се избегла забуна, у званичној нотарској белешци, навео оба синонима. Свакако да је лекар поред српскословенског, као матерњег, морао да зна и латински, да би разумео нотарску белешку састављену у Дубровнику. Овде имамо доказ да је он знао и грчке термине, али је цитат сувише кратак да би се извукао закључак да ли је владао грчким језиком у потпуности.

Душаново законодавство и медицина

Као плод Душанове законодавне активности настала су три законодавна текста: *Законик благоверног цара Стефана Душана*, *Синтагма* Матије Властара и *Законик цара Константина Јустинијана*. Обично се сматра да су сва три настала у исто време (1349), мада се тачан датум не може одредити[110].

Душанов законик (први део) донет је 21. маја 1349. године, на празник Вазнесења, и састоји се од 135 чланова. *Законик* препоручује ослобађање робова (чл. 44) и забрањује различите начине

[108] Катић, *Порекло...*, 192.

[109] Катић, *Медицина код Срба...*, стр 141, Исти, Порекло..., 192.

[110] Т. Суботин – Голубин, *Предговор*, XIII – XIV

убистава (чл. 86, чл. 87, чл. 94, чл. 95, чл. 96), бављење магијом и справљање отрова (чл. 109)[111]. Од посебног значаја за историју медицине је одредба по којој војник, који се вратио са ратног похода, није морао три недеље да се одазове позиву на суд (чл. 62)[112]. То би значило да је схватано колико су ратници изложени физичком напору и психичком исцрпљивању на бојишту и да се знало да је потребно извесно време да се они одморе и опораве од похода.

Од три правна кодекса, лекари се изричито помињу само у једном – у *Синтагми* Матије Властара, која је изворно настала у Солуну на грчком језику (око 1335.г.). *Синтагма* доживљава велику популарност, тако да настају две њене редакције – цариградска и охридска. Немањићки преводиоци користили су, наравно, охридску редакцију. Коришћење охридске редакције само наглашава колики је значај придаван овом граду у Душановој политици. Још као краљ он је посетио Охрид (1345), а као цар је насликан у охридским црквама средином XV века. Тада су настале чувене „фреске помирења“[113]. У цркви Светог Николе Болничког на фресци је приказани царска породица и охридски архиепископ Никола, док је на спрату нартекса Св. Софије насликан пећки патријарх Јоаникије како Николу Охридског приводи Христу[114].

У уводу пуног текста *Синтагме* наглашава се да разне струке, међу којима су наведени лекари, имају већ овакве зборнике, па је потребно да и црква добије свој кодекс са правилима понашања клира. Препоручује се начин писања какав је примењивао Хипократ, неоспорни ауторитет још од античких времена, при састављању оваквих зборника[115]. Постоји позивање и на једно од основних начела хипократске медицине: „знамо да се супротност лечи супротним“.[116] У даљем тексту *Синтагме* лекари се помињу у прописима патријарха Луке I Цариградског (1156 – 1169):

[111] Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*..., 228, 231, 233, 234, 236

[112] Исто, 241

[113] Милосављевић, *Добрун*..., стр 227, ф. 354

[114] Исто, 227 – 228. Према казивању локалних водича, у турско време, када се појави епидемија куге, град је затварао капије, а придошлице су разврставане да одстоје карантин: мушкарци – у двориште Св. Николе Болничког, а женски свет – у Св. Богородицу Болничку.

[115] *Синтагма*.., стр 4.

[116] Исто, 63

„Свети патријарх Лука забрањује да клирици раде у радионицама који продају миро, или **у** бањама, јер доходак од тога је нечастан и доприноси обмани.“ Он није допустио ђаконима који се баве лечењем да предводе лекаре и каже да њима који у стихару служе свету службу не приличи да се преоблаче у одећу световњака и да са лекарима световњацима иду у процесију. Постојао је и спис тога патријарха, који је одлучењем кажњавао клирике који се световним и јавним стварима баве.[117]

Патријарх је забранио свештеницима да раде у радионицама које продају миро (као световну ствар), а посебно при бањама (где је та појава била раширена), што говори да постоје нека световна лица која то раде. То наговештава постојање стручних лица, попут лекара или апотекара, који су били повезани са радионицама које праве миро. Даље, патријархово правило разликује лекаре лаике од лекара који су стекли црквени чин ђакона. У Лукино време, између ове две групе лекара избијали су неспоразуми око првенства учешћа на свечаностима, пре свега у литијама („процесије“), па је било потребно да се то регулише посебном црквеном одлуком (XII в.) која је ушла у српско царско законодавство.

Знатно старије од Лукиних правила, *Синтагма* доноси правило Атанасија Великог изложено у спису упућено Амону, у коме се помињу и лекарски помоћници: „јер и лекарски помоћници знају да природа избацује семе као вишак, а није никакав грех избацити вишак“.[118] У овом контексту, лекарски помоћници су схваћени као људи слабијег образовања, али који поседују основно знање медицине, доступно (схватљиво) свим људима тог доба.

Касније ће доћи до скраћивања текста *Потпуне Синтагме*, и настаје *Скраћена Синтагма*[119]. У новије време, појавило се мишљење да је *Скраћеној Синтагми* сличан *Законик цара Константина Јустинијана* (раванички препис), односно да *Јустинијанов законик* припада млађој редакцији Душановог законодавства.[120] У *Скраћеној Синтагми*, као и у *Законику цара Конс-*

[117] Исто, 263 – 264

[118] Исто, 259

[119] Велики манастири су сачували обе варијанте *Синтагме*.

[120] Б. Мирковић, О зидању куће према *Законику цара Константина Јусти-*

тантина Јустинијана (раванички рукопис), говори се доста о проблемима комуналне хигијене: о висини куће која се зида, о дозвољеном растојању између зграда, о забрани зидања пећи, чији дим смета суседима, о забрани проширења на рачун јавне улице, о забрани рушења заједничког зида, о ширини јавног пута итд.[121]. Неке одредбе су дате шире у *Законику цара Константина Јустинијана*: забрањено је чак и капљање са стрехе које штети суседа.[122] Постоји могућност да је *Јустинијанов законик* аутентична српска компилација римско–византијских правних прописа[123].

Душанов боравак у приморју (1350)

Цар Душан је, у фебруару 1350. године, упутио писмо дубровачким властима, којим их обавештава да ће његов изасланик Николица Паштровић доћи да подигне поклад намењен јерусалимском манастиру[124]. Већ у марту исте године, цар Душан издаје нову повељу за манастир у Јерусалиму. Сачуване су две варијанте (дубровачка и хиландарска) ове повеље са значајним разликама. У обе варијанте ове повеље изостаје помен губе. У хиландарском примерку, у аутобиографском делу, цар Душан се похвалио како његов деда (Милутин) манастир „укрепи и воздвиже, отац (Дечански) „недостатке унутар цркве украси", потврди постојеће и приложи нове дарове, а сада, по угледу на њих, и сам Душан прилаже своје дарове[125]. У односу на прву јерусалимску повељу, која је издата у Серу, друга повеља је издата у Мелнику, а обе су намењене српском манастиру у Јерусалиму. Ако помен дестинатора у мелничкој повељи није био довољан да изазове помисао на губу, да ли је реч о месту издавања? Да ли је место издавања прве повеље – Сер, као покрајински центар, био

нијана, ИЧ 55 (2007), стр. 9, ф. 1 , стр 10

[121] Исто, 10 – 12

[122] Исто, 15

[123] Исто, стр. 19 – 20, ф. 50 – мишљење које је изразио Р. Хубе још 1869. године.

[124] Порчић, *Документа* ..., 257 – 258

[125] Сматра се да је манастир подигнут краљ Милутин као успомену на победу српско-византијске војске над „Персијанцима" (Турцима) у Анадолији. Катић, *Порекло*..., 178; Н. Порчић, *Документа* ..., 240 – 241, стр 243.

град где су се окупљали губави у лечилишту и где је, вероватно, било лекара да их лече?

После издавања мелничке повеље, цар Душан је кренуо у поход против босанског бана Степана II Котроманића. После похода, Душан је са породицом у новембру 1350. године посетио град Светог Влаха[126]. Душану је приређено раскошно гостопримство пуна три дана.[127] Цар ипак није могао да се дуже задржи у Дубровнику, јер је његов некадашњи савезник, а сада љути противник Јован Кантакузин извео успешан поход, повратио неке градове у солунском залеђу и залетео се у дубину српског царства. Цар је из Дубровника отишао прво у Котор, а затим продужио на ратиште у егејској Македонији[128]. Питање Душановог боравка у Котору је занимљиво из угла историје српске медицине, јер имамо мишљење да је добротворно друштво Св. Духа основало болницу или хоспитал Светог Духа у Котору (1350), чије се издржавање планирало од завештања грађана[129].

Ратовање и рањавање („болезн бодешта“)

У опису похода (током јесени 1350), Јован Кантакузин хвали своју ратничку вештину и истиче како је било мало погинулих у тим борбама. Изузетак представља освајање добро брањеног града Водена: „...око подне, многи од оних који су се унутра бранили беху рањени, а неки и убијени, а на капији тврђаве [акропоља – прим. прирећ.] подметнуше ватру...“, а на крају описа закључује: „Заиста, не нађе смрт ниједан од Ромеја са царем или варвара, а рањених је било много.“[130] Мада је очигледно да претерује како нико од његове и „варварске“ (турске) војске није настрадао, он није могао да не спомене велики број рањеника међу српском посадом која је бранила град[131]. Овде се очекивало да цар помене

[126] Јиричек, *Историја Срба I*, 228. Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 261, *Одабрани радови Руже Ћук*, стр 432

[127] Орбини, *Краљевство...*, 40

[128] Јиричек, *Историја Срба I*, 228

[129] Катић, *Порекло ...*, 173 – 174, 183. Интересантно је да Ковијанић, *Увод*, стр. 33 – не помиње ову болницу.

[130] ВИННЈ VI , стр 510 – 511

[131] Исто, 511

указивање помоћи рањеницима и евентуално присуство лекара, али он то зачудо не чини.

Цар Душан се вратио са војском и поново освајио градове у околини Солуна (крајем 1350. и почетком 1351. године). Нарочито је занимљиво поновно освајање Водена [132]. Током одбране акропоља, византијски командант „Лизик је рањен стрелом у бедро“ и заробљен. По Душановој наредби, њему је ишчупана брада на живо и затим је везан одведен у Скопље да би му се судило. „А због нелечене ране и друге невоље, он је умро негде на путу“, тврдио је Кантакузин[133]. Обавештења о страдању Георгија Лизик(ос)а нису потпуна. Лизик је очигледно био превијен, иначе би искрварио из рана на бедру и на бради већ у Водену (Едеси). То би посредно значило да је рањеном и измученом Лизику указана стручна медицинска помоћ. Очигледно је цар Душан желео да Георгије преживи како би му се судило у немањићкој престоници. Упркос томе, у току пута он је преминуо, „због нелечене ране и друге невоље“, што се вероватно односи на инфекцију ране и лоше хигијенске услове приликом транспорта рањеника.

Оптужба о нелеченој рани команданта Водена је логична ако је било лекара да укажу помоћ, а они су у српској војсци били још под Сером (1342). Остаје отворено питање да ли је Кантакузин хтео да каже како лекар у Душановој војсци код Водена није добро проценио стање Лизикове ране и хигијенске изазове приликом транспорта, или да током транспорта рана није контролисана, као што би требало, ако су на неким успутним станицама (нпр. у већим градовима) били лекари. Цар–писац још истиче да је Душан одраније био нерасположен према Георгију Лизику, који је храбро бранио поверену му тврђаву и у време Андроника III и сада. Из тог разлога, Душан је планирао да Лизика пошаље у Скопље, што би, по тумачењу коментатора, значило да се планирало суђење. Сама породица Лизик (Лизикос) била је угледна у Серу, али није јасно због чега би Георгије Лизик био толико значајан цару[134].

[132] Исто, 540 – 543

[133] Исто, 542

[134] Ферјанчић, Б., *Византијски и српски Сер* ..., стр. 13, фусн. 58, стр 52, 105 – 108, 126, 129

Кантакузинов опис казује колико је рањавање мучило средњовековне ратнике. Такво мишљење потврђује једина позната српска молитва против рањавања („болезн бодешта“), сачувана у *Требнику манастира Трескавца* (XIV век): „Над све бољезни бодеште. Пријем копље бодеште в пазухи твоје, скрушил јеси сва вса оружија силних, и всу непријазни стрл јеси Христе Боже. Ти нињa, владико, скрши силу недгу сему суштому в њем поклоншему се имени твојему. Победи недуг с, невидимо попери, дажд здравије рабу својему (име рек) да в здрави пребивајет и прослављајет име“.[135]

Није рањавање једина невоља која је мучила војску на бојишту и заузетим градовима. У освојеном и попаљеном граду Водену (Едеси), остављена је српска војска са стоком, али је убрзо наишла страховита хладноћа. „Причало се да су војници и већина теглеће стоке коморе од зиме страдали у логору“[136]. Разрушен и попаљен Воден није могао брзо да се оспособи за презимљавање, па је дошло до масовног страдања улогорене војске и коморе.

Описи рањавања и смрзавања су вести са којима грчки савременици окончавају излагање о „српском питању“. Византијска страна више није имала довољно снаге да отпочне неку оружану акцију, па се задовољила дипломатским преговорима. Самим тим престају и вести о кретању оружаних снага и алузије на присуство војних лекара.

Последње године Душанове владавине

Последњих година своје владавине, цар Душан је доста труда уложио у сређивање односа са Византијом. На његову молбу, цар Јован V Палеолог издао је повељу Хиландару у јуну 1351. године, у којој помиње „преузвишеног цара Србије и љубазног ујака Царстава ми“.[137] Заузврат, Палеолог је добио војну помоћ од српског цара. Потпомогнут српским и бугарским одредима, Палеолог је напао снаге Кантакузина и Орхана, али је доживео

[135] Катић, *Медицина код Срба* ..., 25 – 26 – молитву је објавио у једном чланку Љ. Ковачевић 1878. године.

[136] ВИНН, VI, 543

[137] Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*..., 282. Д. Корać, *Света Гора*..., 39

пораз код Емфитиона близу Дидимотике (октобар 1352)[138]. Док су се Палеолог и казнац Бориловић неуспешно носили са Турцима, Душан се нашао на удару, по Орбинију, два велика похода угарског краља Лудвика I Анжујског (1342 – 1382)[139]. Први поход (1352) завршио се Лудвиковим повлачењем[140].

У затишју, између два похода, може се датирати доношење повеље митрополиту Јакову и проглашење другог дела Душановог законика. Царева повеља серском митрополиту Јакову у себи садржи „есхатолошки интониране ... редове". Душан је, на молбу своје супруге, митрополиту поклонио цркву Св. Николе код Кожља (1353) и том приликом се молитвено обратио небеском покровитељу храма. Пошто је поменуо „разна исцељења" и „брзу помоћ" овог светитеља, Душан је изразио наду да ће заслужити помоћ, покровитељство, исцељење у случају болести и да ће „у дан Страшног суда" у светом Николи наћи „крепка предстатеља и заступника"[141]. Поменута повеља наговештава да је Душан имао више погоршања здравља (од којих је у досадашњим радовима историчара поуздано идентификован само један – и то онај између 1337. и 1339. године), да је тражио себи лека и исцељења, и да се уздао у небеску помоћ. Као да се између два угарска напада, цар Душан поново осећао лоше.

Рукопис другог дела *Душановог законика* на себи има само годину доношења по византијској хронологији, што нам даје 1353/1354. годину. Пошто су ратни походи почињали с пролећа, то ову законодавну активност треба датирати у период јесен 1353. до почетка пролећа 1354. године. Овај други део *Душавог законика* је значајан јер садржи члан 166 („*О пијаницама*"), којим се санкционише појава алкохолизма. Значај овог члана уочио

[138] Исто, 288 – 290. Савременици се не слажу да ли је било 3.000 (Григора) или 7.000 коњаника (Кантакузин).

[139] Орбини, *Краљевство Словена*, стр 36 – 38 , Ћирковић, *Коментари*, стр 320. Постоји мишљење да је први поход био 1353. године код Ферјанчић, Ћирковић, Стефан Душан..., 294, али се чини да је неоправдано скраћен предах између два похода.

[140] Ђ. Бранковић, *Хронике славеносрпске (I)*, прир. Ана Кречмер, Београд 2008, стр 360, у рукопису: књ. III, фр. 315 : угарска војска је узела плен и изазвала велико крвопролиће.

[141] М. Живковић, *Српски владарски портрети у Григоријевој галерији Свете Софије у Охриду*, у: Византијски свет на Балкану I (2012), 179 – 180.

је Реља Катић и повезао га са догађајима око прве опсаде Сера (1342)[142]. Да је алкохолизам имао утицаја на трагедију војске под Сером, онда би се нашао већ у првом делу Душановог законика (1349), донетом седам година од описаних догађаја, а не би се чекало да прође скоро дванаест година до доношења другог дела *Законика* (1353/54). Уколико је доношење овог члана везано са појавом алкохолизма у војсци, то ће пре бити у вези са Лудвиковим походом (1352), мада Орбини не зна за неки такав случај.

Последњи поход мађарског краља против цара Душана (1354) је завршио исто тако неуспешно: „Јер кад су његови (Лудвикови – прим. Ђ. В.) људи почели у великом броју умирати због покваренога ваздуха који се дизао из баруштина преко којих су прелазили, био је присиљен да се врати у своју земљу. У то време разболео се и млађи брат краља Лудвика, Стефан, па кад је стигао у Угарску, умро је од те болести“[143].

У баруштинама кроз које су Угри пролазили заиста је могла да настане зараза, а ако није било борбеног контакта, теоретски, Душанова војска није морала да оболи од заразе. Велике ратне операције су изгледа утихнуле већ у јуну 1354. године, када је угарски краљ Лудвик нашао времена да изда једну повељу. Епидемија је, по свему судећи, трајала и током јула, јер се херцег Стефан заразио и преминуо 9. августа 1354. године[144].

После ових догађаја, који означавају крај ратног похода, цар Душан је издао повељу на Брусници под Рудником, којом потврђује дарове Хиландару које је учинила госпођа Вишеслава са синовима[145]. Желећи да прослави успех, Душан је пошао у манастир Жичу и позвао Јоаникија, првог српског патријарха, да се тамо састану. Патријарх је дошао на место састанка, али се разболео: „упаде ... у неисцељиву болест“[146]. Термин „неисцељива болест“ сугерише поделу болести на исцељиве и неисцељиве,

[142] Катић, *Медицина код Срба...*, 162 – 163

[143] Орбини, *Краљевство Словена*, стр 38. Бранковић, *Хронике славеносрпске*, стр 361, у рукопису: књ. III, фр. 316: помиње „велику ваздушну гнус“, да „мнози воинствени плки недугом“ изчезоше, али не и смрт краљевог брата.

[144] Јиричек, *Историја Срба I*, стр. 234, фусн. 99, стр. 235

[145] Исто, стр 234

[146] Данилови Настављачи: ..., 128. Патријарх је примио Душанов позив средином августа 1355. године – Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан...*, 301

али и постојање особе у патријарховој близини која је могла да донесе професионални суд. Да ли се то поред оболелог Јоаникија нашао и неко од лекара, коме је припала незахвална улога да постави дијагнозу болести и наговести неповољну прогнозу? Пошто је сазнао да је болест неизлечива, сам патријарх је затражио да га пренесу у Пећ. Оболели Јоаникије није издржао пут и упокојио се 3. септембра 1354. године у месту Полумир (Ушће) у сутесци на Ибру[147].

Лудвик је у марту 1355. године скупљао војску за нови рат против Србије, али се већ у мају сазнало да се преговара о миру између две државе. Коначно, Лудвик је заратио против Млетачке Републике и при том напао малу приморску област којом је господарила Јелена, полусестра цара Душана и удовица Младена IV Шубића. Цар је стигао да пошаље војску у помоћ полусестри, али није дочекао развој ситуације [148].

Смрт цара Душана (1355)

О Душановој смрти кратко извештава више извора. Српски летописи бележе само годину смрти, а понеки доносе и датум. Савременик Нићифор Григора је изненађујуће погрешно записао да се Душан упокојио „с почетком пролећа“ и да је „настала велика пометња“ на почетку владавине цара Уроша[149]. Јован Кантакузин више пута помиње Душанову смрт као временску одредницу битних догађаја: да се после цареве смрти „не мали метеж распламсао међу Трибалима“[150], да су се заповедници градова у Мигдонији обратили Кантакузиновом сину Матеји за помоћ и ослобођење[151] и да се царица Јелена повукла у Сер да тамо борави[152] .

Знатно више података о Душановој смрти даје Орбини, који је пред собом имао два историјска извора о смрти првог српског цара која су се међусобно разликовала[153]. Према првом извору догађаји

[147] Исто, 128, 172; Фејанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*..., стр 301 – 302

[148] Јиричек, *Историја Срба I*, стр. 235 – 236

[149] ВИНН Ј, VI, 293 – 294

[150] Исто, 557

[151] Исто, 565

[152] Исто, 574

[153] Ћирковић, *Коментари*, 323 – 324

су се одвијали овако: „Али док се налазио у Ђавополати, у Романији, нападе га грозница које се није могао ослободити упркос свим лечењима које је био предузео. И тако 1354 године (!), у доба од 45 година, пресели се у бољи живот.“[154] Сматра се да је у тренутку смрти, 20. децембра 1355. године, Душан заиста имао 45 година.[155] Други Орбинијев извор је доста краћи: „Неки веле да га је смрт затекла док се налазио у Неродимљу[156]“. Вест је врло кратка и по начину обликовања подсећа на наше средњовековне летописе.

По Орбинијевом првом извору, Душан је прибегао лечењу, или још прецизније „свим лечењима“, што значи да су мењани приступи терапији оболелог владара. То даље имплицира лечења које су потрајала извесно време (данима, недељама?). Орбини говори само о мењању начина лечења и о месту лечења[157]. Наравно, морамо претпоставити да га је неко лечио. Лекари се овде изричито не помињу, а по опису се може закључити да је спас потражио у неком од лечилишта, која су му била успут.

Гроф Ђорђе Бранковић (1645 – 1711) нам је, у *Хроникама*, понудио своје виђење истог догађаја, али прилично непоуздано: Душан је умро негде у Романији, а Неродимља се не помиње. Ђавополата није схваћена као насељено место, већ као (ђавоља) завист. Цар је добио грозничну „болезан“ и цар није могао бити спашен никаквим „врачеванијем“.[158] Употребљени термин „врачеваније“ (за Душаново лечење) указује да је гроф мислио да је владару указана медицинска помоћ, односно примењено лечење од стране лекара („врача“). Бранковић је знао да доста слободно прерађује своје изворе[159]. Упркос томе, претпоставка о присуству лекара у задњим данима живота првог српског цара могла би се прихватити.

[154] *Краљевство...*, 42

[155] Ћирковић, *Коментари*, 323 – 324

[156] *Краљевство...*, стр 42

[157] За разлику од Орбинија, Лукаревић тврди да се Душан лечио у Диаполи у Тракији, док се спремао у нов поход против Византије, али даје погрешан датум Душанове смрти (18. децембар 1356.). Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан...*, 308.

[158] Бранковић, *Хронике славеносрпске*, стр 375, у рукопису: књ. III, фр. 347.

[159] Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац, MCMLXXX, 50, Ђ. Бранковић, *Хронике славеносрпске*, стр. 383 – 385, у рукопису: књ. III, фр. III 362 – 367

Завршна разматрања

Попут својих савременика, цар Душан се уздао у небеску помоћ, па је доста даривао храмове посвећених чувеним светитељима. Од небеских покровитеља посебно се уздао у св. Николу и св. Пантелејмона, а у повељама се спомињу и храмови посвећени Светим Врачима и Светој Анастасији „Лековитој" (Фармаколитрији). Ако се изузме даривање храмова посвећених Богородичици, света Анастасија Фармаколитрија је била једини женски бесребреник којој је моћни Немањић исказивао дубоко поштовање. Царева централна задужбина су славни Свети Арханђели. Мада се Свети Арханђели не доживљавају у стручној литератури као класични „свети врачи (лекари)", цар је поред овог храма, подигао болницу.

Анализу историјских података можемо усмерити и на тражење места где је средњовековним људима указивана медицинска помоћ, где су постојале болнице и друга лечилишта. Док историјске вести поуздано сведоче да су лекари боравили у Котору, сачувани Антонијев тестамент указује на присуство овог лекара у Улцињу. Ни Бар не би требало превидети у овим разматрањима, јер се бележе хирурзи пореклом из овог града. Да су Барани били навикли да користе услуге лекара сугерише Антонијев тестамент, где се помиње један пословни човек из Бара. Од градова континенталне Србије у Антонијевом тестаменту помињу се Пећ и Призрен, као места где је боравио, а с тиме се слаже и податак да је хирург Милчин из Призрена, стигао до Дубровника.

За лечилишта постоје само претпоставке: „михалиони" при манастиру Леснову, у околини Сера и у струмичком крају. Лечилишта сасвим другог типа изгледа су постојала у долини Пчиње и на метоху Могиљани манастира Трескавца код Битоља. Орбини се колебао да ли је Душан преминуо у Ђавополати или у Неродимљу, што би говорило да су у оба места постојали услови за лечење. Болнице су нам много познатије. Поред оних у Студеници, Хиландару и Дечанима, гради се болница при призренским Св. Арханђелима и нове болнице у Хиландару, а појављује се грчка болницу при манастиру Велика Лавра на Светој Гори.

Лекари се појединачно (по имену) или групно (колективно) помињу у периоду од 1332 – 1349. године. познато је пет лекара који су дуже или краће време боравили у Котору. Од двојице

забележених у периоду Душанове владавине, обојица су хирурзи: Марин Баранин – из приморја и Милчин Призренац – из континенталног дела државе. Први хирург забележен је у време краљевине, а други у време српског царства. Милчин је био хирург у служби цара Душана, а повремено је добијао допуст да обави неке послове. Ако је један хирург могао да одсуствује, то би значило да је владар имао више њих у својој служби. Било је и лекара у Душановој војсци. Саопштење Нићифора Григоре говори како су лекари и њихови помоћници покушали да сузбију епидемију која је захватила војску која је опседала Сер (1342).

Досадашњи сачувани извори говоре да су постојали: дворски, војни и комунални (градски) лекари и наговештавају постојање бањских лекара. Мада у исто време ишчезавају и индивидуални помени лекара (Милчин из Призрена, 1349) и колективни помени лекар (превод *Синтагме*, око 1349), у изворима се могу пратити трагови деловања лекара. Кантакузиново излагање о „нелеченој рани" заробљеног Георгија Лизика (1351) убедљиво наговештава да је постојала могућност лечења у српској војсци. Овде је свакако реч о војном лекару, који је имао задатак да прегледа пацијента и збрине га како би издржао транспорт до Скопља. У *Даниловом зборнику* постоји вест да се патријарх разболео и да је закључено да болује од „неисцељиве болести" (1354). На овом месту видимо да се у Жичи врши процена општег здравственог стања оболелог првосвештеника и доноси суд о исходу болести. Ако су забележени лекари на двору и у војсци, нема разлога веровати да нису били поред владара на самртном одру (1355).

Доказано присуство лекара и апотекара, отвара питање где су се они образовали. Могло би се претпоставити да су лекари у јадранском приморју били изложени утицају медицине Апенинског полуострва у већој мери него они у унутрашњости, док су они из континеталних области више користили грчке термине, као Милчин Призренац. Оскудни подаци не дозвољавају нам да заузмемо становиште да ли је медицина у унутрашњости државе била на истом нивоу као и у приморју. Можемо узети у обзир да је магистар Антоније, који је започео каријеру као лекар у српском приморју, наставио рад у континенталним деловима државе, на двору владара.

Поред страних центара школства, ми имамо посведочена два центра световног образовања у Душановој Србији: у Котору и у Охриду[160]. Није чудо што Катић помишља да је прва позната градска болница основана у Котору пред крај Душанове владавине (1350). Међутим, ми не можемо да занемаримо ни постојање манастирских болница, које су биле практични центри едукације из области медицине. Академик Катић сматра да су овде радили монаси као лекари–емпирици. Не траба заборавити ни да је у Хиландару откривен *Хиландарски медицински кодекс* (XVI век), што говори да су и емпиријски центри образовања временом тежили стицању теоријских основа које су оправдавале практично деловање. Теорија је надахњивала праксу, пракса је оживљавала теорију – то је био вековни пут развитка светске и српске медицине.

[160] Г. Суботић, И. Тот, *Натписи историјске садржине на фрескама XI и XII века у западним областима царства*, ЗРВИ 36 (1997), стр. 113 – сматрају да је „у Костуру, као и Охриду, у крилу епископије образовано училиште“, типа *Музиона* и да су се ту „васпитавали млади људи неопходне не само архијерејској, него и градској управи.“